

О. А. Стасевська, кандидат філософських наук, доцент

РАЦІОНАЛІСТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ФІЛОСОФСЬКО-ЕТИЧНОЇ ДУМКИ НОВОГО ЧАСУ

Розглянуто розвиток філософсько-етичної думки України XVII–XVIII ст., яка в цей час позначена різноманітністю порушених проблем, що осягаються на основі складного переплетіння ірраціонально-ментальних власних традицій мислення та західноєвропейського раціоналізму.

Ключові слова: *українська філософсько-етична думка, філософія розуму, філософія серця, раціоналізм, чуттєве пізнання світу, раціональне пізнання світу.*

Актуальність дослідження. Проблема раціональності та ірраціональності є однією із знакових питань сучасності. Приниження людського ро-

зуму, надмірність в осмисленні ірраціональних начал, осягнення можливостей реалізації людським розумом свого призначення – такі питання постають як сучасний виклик філософській думці. Культурні реалії сьогодення актуалізують споконвічний вибір: орієнтуватися на універсальні цінності або на докази «прагматичного розуму». Втім історія доводить, що недооцінка раціональності так само як і підміна раціональністю інших людських цінностей однаково шкідливі для людства. Винайдення адекватної відповіді на цей виклик зумовлює апелювання до духовного (зокрема вітчизняного) спадку. Зверненість до української філософсько-етичної думки, яка є віддзеркаленням складного єднання раціонального та ірраціонального начал, не просто є цікавою темою дослідження, а й може стати шляхом відновлення втраченої у сучасному світі духовної цілісності людства.

Мета дослідження. Автор статті, продовжуючи дослідження специфіки історичного розвитку етичної думки України, зокрема трансформацій її проблемного поля в Новий час, робить спробу показати, як у часи становлення української філософсько-етичної думки XVII–XVIII ст., що пов'язано із діяльністю Києво-Могилянського колегіуму, згодом реорганізованого в Академію, вітчизняні мислителі широко використовували наукові надбання західноєвропейської філософії та природознавства, намагалися поєднати почуттєві та раціональні начала в людині, прагнули сформувати у своїх вихованців навички самостійного раціонального філософського мислення. Тогочасне завдання захисту православ'я шляхом його теоретичного обґрунтування не дозволяло вченим повністю відійти від схоластичного методу та зумовило специфіку використання ними філософських учень Нового часу.

Дослідження проблеми. Науково-методологічною основою цього дослідження є праці українських істориків філософії, філософів, культурологів А. Бичко, В. Горського, Я. Гнатюка, І. Захари, М. Кашуби, В. Малахова, Н. Мозгової, В. Нічик, І. Огородника, І. Паславського, М. Поповича, М. Симчича, Я. Стратій та ін., у яких міститься аналіз трансформацій національних філософських традицій в умовах поширення в європейській науці раціоналістичних тенденцій.

Виклад основного матеріалу. Розвиток української духовної культури XVII–XVIII ст. постає як процес послідовного, об'єктивно обумовленого продовження наслідування традицій власної старовини, а також як утвердження в українській культурі нових явищ, пов'язаних із впливом гуманістичних, а згодом і просвітницьких ідей. У руслі активного творення культури Нового часу ці ідеї на українському «духовному ґрунті» дали оригінальні зразки інтелектуальних надбань, нового осмислення місця та призначення людини і ролі розуму й почуттів у пізнанні світу. Зусиллями

викладачів Києво-Могилянської академії був створений потужний науковий осередок, обумовлений давньою традицією філософської освіти в Україні. У філософські курси було введено розділи етики як практичної філософії, в яких центральними були морально-етичні проблеми, що зумовлено потребою переосмислення людини, її місця у світі, пошуком шляхів до щастя в земному житті.

XVII ст. є часом становлення різних варіантів західноєвропейської раціоналістичної етики, яка утверджує розум засобом упорядкування світу, джерелом та основою людської моральності. Зокрема раціоналізм Р. Декарта стверджує примат розуму в пізнанні відносно почуттям (сенсуалізм) та досвідом (емпіризм). Сама віра в силу розуму проголошується моральним принципом і стає соціальною позицією. Раціоналізм XVII–XVIII ст. перелаштовує мислення людини, стає потужним засобом її звільнення від зафіксованих у традиції норм та заборон, дає розуміння того, що людина може пізнавати світ і саму себе, спираючись на свій розум.

Українська філософсько-етична думка Нового часу – доби, коли відбувається активне становлення національної самосвідомості – позначена різноманітністю порушених проблем, які досягаються на основі синтезу ірраціонально-ментальних власних традицій та західноєвропейського раціоналізму. Ознайомлення із курсами філософії (частиною яких була етика) XVII–XVIII ст. свідчить, що професори не обмежувались тлумаченням Святого Писання, активно використовували античну філософську спадщину, візантійські джерела, наукове надбання доби Ренесансу та Реформації. Отже, відбувалося творення нової філософської традиції, активний філософський пошук, який не позбувся своєї релігійної форми. Характерним для всіх представників філософсько-етичної думки є піднесення людини як активної, вільної особистості, яка сповнена оптимістичної віри у власні можливості пізнати себе і навколишній світ задля їх перетворення та покращення. В Україні філософсько-етичне знання кін. XVII – поч. XVIII ст. представлено в курсах філософії викладачів Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича, Георгія Кониського, Михайла Козачинського, Стефана Калиновського, Сильвестра Кулябки та ін. Вагомим їх досягненням було сутнісне визначення етики, виокремлення її як самостійної галузі науки. У своїх курсах вони знайомили слухачів із античною філософією, різними напрямками середньовічної філософсько-богословської думки, ідеями таких учених, як Декарт, Вольф, Лейбніц та ін.

Значний внесок в еволюцію філософсько-етичної думки України зробив Феофан Прокопович. Він відокремлює етику від богослов'я, називає самостійною наукою. Як справжній новатор демонструє відхід від схоластичної позиції, приділяючи багато уваги проблемі людини. У навчальних курсах

Ф. Прокоповича простежується подолання теологічного протиставлення земного і небесного, що привертає увагу до конкретної земної людини, до її внутрішнього світу, в якому вона здатна керувати своїми почуттями завдяки розуму. Просвітительська орієнтація вченого виявляється в заявах про самоцінність особистості, про значення освіти і знання у підготовці до діяльності. У своїй праці «Етика» Ф. Прокопович розкриває механізм та сенс людської діяльності: кожна людина діє, бо вона чогось прагне. Головними завданнями етики, за його визначенням, є: координація поведінки на основі людського розуму; надання знань про найвище добро; спрямування на добро людської дії. Раціоналізм Ф. Прокоповича також яскраво виявився в його концепції про пізнання. Він називає два засоби пізнання, які зливаються в єдиний потік досягнення знань: перший — чуттєвий, другий — використовує силу розуму, інтелекту людини.

Автор ґрунтовного курсу філософії С. Калиновський у своїй книзі «Десять книг Арістотеля до Нікомаха, тобто етика» визначає метою етики людину, яка має активно діяти, а не просто споглядати, вчинками утверджуючи добро. Учений осмислює низку філософсько-етичних питань, характерних для доби Просвітництва – свобода, свобода вибору, співвідношення волі та розуму. Він утверджує активну роль розуму у вольових спонуках, чим заперечує вроджену схильність людини до зла. Раціоналізм його філософсько-етичної позиції виявився у розумінні узгодження людської волі та розуму: воля є суб'єктом свободи, але вона не є вільною щодо розуму; розум випереджає волю, втім не керує нею; воля враховує поради людського розуму і постає як акт втілення його практичного рішення.

Схожа позиція висловлена С. Кулябкою у творі «Етика»: етика це наука, яка спрямовує вчинки людей, людина у своїх вчинках має керуватися власною розумною волею задля досягнення добра та утвердження основних добродетностей – справедливості, помірності, мужності. Він висловлює ідею «розумної волі», але воля може впливати на людський інтелект. Людина має спиратися у своїй діяльності на волю, спрямовувати себе, свої вчинки на досягнення поміркованості, справедливості. С. Кулябка високо цінував інтелектуальне пізнання, вважав природним для людини прагнути до знань: кожний повинен наповнювати свій розум знаннями і передавати їх іншим людям. Отримані знання людина спрямовує на власне благо, пов'язує його із душевними прихильностями, уподобаннями. Отже, учений наголошує на тісному зв'язку почуттів і пізнання.

Філософсько-етичні погляди М. Козачинського розвивалися у руслі тенденції етичних курсів «могилянців» – тенденції розриву моралі та релігії, піднесення цінності земного життя людини. Він стверджував, що етика є найголовнішою серед всіх складових філософії, істинно самостійною на-

ую, яка розробляє як конкретні, так і універсальні питання. Мислитель акцентує активну роль етики: вона не просто дає знання моральних законів і правил, а спонукає досягнення людиною моральних чеснот. Вчений розділяє етику на загальну та особливу частину: загальна вивчає моральні закони та чесноти поза реальним людським життям; особлива – концентрує увагу на конкретних умовах життя людини та його моральному підґрунті. Звертаючись до філософського доробку європейських мислителів, М. Козачинський підкреслював цінність людського розуму, який як «чиста дошка» наповнюється через впливи зовнішнього світу, наукового пошуку, що дає людині нові знання як засіб морального вдосконалення.

Яскравим представником вихованців Києво-Могилянської академії був Г. Кониський. Науковий доробок його свідчить про істотний прогрес у розвитку філософсько-етичних ідей в Україні XVIII ст. Він одним із перших включив етику до свого філософського курсу, визначаючи її як практичну науку, що навчає людей спрямовувати свої дії на добро, на досягнення щастя як вищої мети. У праці «Моральна філософія, або етика» Г. Кониський досить глибоко для свого часу досліджує природу людини, формулює складну концепцію людської активності. Раціоналізм етики Г. Кониського заперечує поширену на той час позицію індиферентності людини в суспільному житті.

У цілому його курс демонструє утвердження раціоналістичних та гуманістичних ідей. Людина для Кониського – особистість розумна, тобто здатна усвідомлювати цілі свого життя і спроможна до цілеспрямованої діяльності. Людина та її творчий розум є головною силою в процесі пізнання, а джерелом цих знань є природа. Відстоюючи силу розуму, він не заперечував значення чуттєвого пізнання світу та людини як його частки. Життєву активність Г. Кониський пов'язує із соціальною діяльністю й відповідальністю людини за свій вибір і вчинки, які залежать від свободи волі. Воля не є вільною від розуму, вона є втіленням практичного рішення розуму. Досконалість морального вчинку та внутрішня гармонія людини залежать від згоди між розумом і волею, від спрямованої на моральну мету діяльності, а такою моральною метою є благо. За висловами вченого, благо поділяється на вище, яке «приготував людині Бог», і земне, яке пов'язане з життєдіяльністю. Взагалі благом вважається все, що стало для людини бажаним: наявність здоров'я, відчуття доброї долі, відваги, продовження роду, почуттєві насолоди, але все це має бути помірним. Насолода від повноти життя людини не повинна перетворюватись на самоціль. Тільки діяльність скерована розумом, вільна та усвідомлена, може дати людині відчуття насолоди і повного щастя.

В етичному ученні Г. Кониського простежується певний елемент утилітаризму, загалом притаманний філософії XVII–XVIII ст.: моральна оцін-

ка завжди пов'язана із реальними людськими інтересами. Діяльність людського розуму, який обмежує свободу волі, завжди орієнтована на практичну користь, тобто поведінка людини обумовлена утилітарними мотивами, розумінням мети своїх дій як блага для себе. Однією із центральних проблем для Кониського є питання свободи, яка тлумачиться як здатність індивіда керувати собою, своїми діями, почуттями, пристрастями. Отже досягнення блага, щастя залежить від зусиль людини і пов'язане з інтелектуальною діяльністю. Він також був проти проповідування такого морального ідеалу, який здатен знищити цінність людського життя. Г. Кониський у дусі Просвітництва велику увагу приділяє моральному вихованню як процесу, в якому формуються і розкриваються найкращі якості людини.

Етика Г. Кониського – це учення, сповнене довіри до людини, утвердження значущості людського розуму як критерію моральної поведінки. Відповідно до філософської позиції Р. Декарта, учений визначає, що завданням етики є навчити людину керувати своїми діями та почуттями. Поряд із цим він підкреслює, що людина є чуттєвою істотою, оскільки тільки щастя і земні радощі постають смислом людського життя. Таким чином, філософсько-етична позиція Г. Кониського суперечила релігійному засудженню земного життя людини, водночас протистояла раціоналістичному недооцінюванню чуттєвих начал людини.

Отже, розвиток філософсько-етичних учень XVII–XVIII ст. в Україні був співзвучний тенденціям духовного життя тогочасної Європи. Етика доби Просвітництва постає інтегративною наукою про розумну людину як духовну та тілесну цілісність. У творах українських мислителів етика також виявляє певний синкретизм – усі проблеми тогочасного суспільства розглядалися крізь призму моральних начал.

Такий злет філософсько-етичного знання, на жаль, не мав свого логічного продовження у вигляді створення інститутів професійного філософствування. Українська філософсько-етична думка була витіснена за академічні межі, але продовжила своє існування на індивідуальному рівні, що стало виявом специфічного індивідуалізму українського менталітету. Яскравим прикладом цього є постать Григорія Сковороди та його філософсько-етичне учення. Оригінальний та глибокий доробок вченого, присвячений людинознавчій, етико-гуманістичній проблематиці, засвідчує органічну єдність національної та західноєвропейської традиції філософствування. Філософію Сковорода розглядає як основу і центр освіти: вона є життям духу і постійний пошук істини. У вченні Г. Сковороди абсолютно віддзеркалений один із головних принципів європейського Просвітництва – наближення

людини до свободи через моральне самопізнання та вдосконалення внутрішнього світу.

Уся європейська філософська думка того часу проголосила людський розум раціоналістичним. Західноєвропейська філософська традиція доби Просвітництва демонструє раціонально-логічне осмислення серця та майже ігнорує його чуттєву складову. Представники європейського раціоналізму Р. Декарт, Б. Спіноза, Г. В. Лейбніц розділяли віру та розум, абсолютизували логічне мислення, джерелом істин вважали людський розум із вкоріненими поняттями або із вкоріненими інтелектуальними потенціями. В той час як український філософ утверджував рівновагу між вірою, почуттями і розумом. На думку відомого історика філософії В. Ерна, творчість Г. Сковороди ознаменувала появу принципово нового самовизначення філософського розуму, незнаного в Європі. Вітчизняна філософсько-етична традиція, продовжувачем якої був Сковорода, «вимагала» пізнавати світ не тільки і не стільки розумом, а за допомогою віри, почуттів, серця. Сковорода намагається поєднати розум і віру: розум повинен прагнути до винайдення істини, яка не дається людині Богом, а поступово відкривається їй, але поряд із розумом має бути віра. Отже для раціоналізму скворородинівського учення не вистачає невіри. Раціоналістична етика говорить про відхилення людини від високоморального життя, якщо вона керується у своїх вчинках переважно волею. Головне правило волі полягає в узгодженості із розумом, що дає людині владу над пристрастями. В етиці Сковороди висловлюється інша думка: розум без підтримки серця, без керівництва духу в серці не може привести до морального вдосконалення.

Для того щоб пізнати Бога, світ і себе треба звертатися не до книжок, а тільки до серця. Ідея серця як засобу пізнання та критерій істини, в якому містяться емоційні та інтелектуальні сили людини, є центральною у вченні Сковороди. Він керується біблійним розумінням серця, ставиться до нього як до глибинного духовного центру людської душі, вмістилища думок і почуттів, основи духовного життя. Вислів Сократа «пізнай самого себе» Сковорода пояснює в сенсі пізнання своєї природи, духа, розуму. О. Ф. Лосєв, звертаючись до аналізу доробку Сковороди, відмічав своєрідність його поглядів, які полягають у поєднанні раціоналізму і містицизму. Відомий російський філософ вважав, що вчення Сковороди не можна повністю вважати раціоналістичним, оскільки розум він ототожнював із душею та серцем. Поряд із людським серцем не менш важливим джерелом пізнання є Біблія, в якій найбільше цінував не «символи», а ідею. Отже, вчений поєднував в єдине богослов'я і науку для винайдення істини. Великий мораліст

по суті створив учення, сповнене запозичень гуманізму, містицизму, про-світницького раціоналізму, емпіризму, складне переплетіння яких і визначає його оригінальність.

Висновки. Вітчизняна філософсько-етична традиція завжди вирізнялась зверненістю до проблем людського буття та засобів осягнення його сенсу. Новації в українській філософсько-етичній думці XVII–XVIII ст. щодо розуміння людини, її пізнавальних можливостей, значення людського розуму як засобу морального самовдосконалення абсолютно відповідають новоєвропейській раціоналістичній тенденції. Втім, на думку автора, специфічні раціоналістичні інтенції українських мислителів не можна характеризувати лише як оригінальне запозичення окремих ідей європейських філософів. Українська філософсько-етична думка стала віддзеркаленням контамінаційного поєднання раціональних та ірраціональних начал. Філософські пошуки Нового часу органічно «нанизані» на український менталітет з його індивідуалізмом, емоційністю, екзистенціальністю, релігійністю, та були обумовлені самою специфікою української духовної культури, яка стала шляхом утвердження духовної цілісності людини. Тому, на думку автора, можливо припустити появу в межах української наукової думки нової філософії розуму, яка базується не на визнанні примата розуму, а намагається знайти рівновагу між розумом і почуттями. Розум розглядається як «розум в серці людини», а тому він лише є інструментом людського духу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бычко А. К. Проблема иррационального и философский иррационализм / А. К. Бычко // Проблемы философии. – 1968. – Вып. 7. – С.123–128.
2. Гнатюк Я. С. Філософія українського кордоцентризму / Я. С. Гнатюк // Прикарпат. вісн. НТШ. Думка. – 2008. – № 3 (3). – С. 21–28.
3. Ільїн В. В. Український гуманізм: тотожність раціонального та ірраціонального (три ступені сходження до істини) / В. В. Ільїн. – К. : Київ. держ. торг.-екон. ун-т, 1999. – 411 с.
4. Ничик В. М. Из истории отечественной философии конца XVII – начала XVIII века / В. М. Ничик. – Киев, 1978.
5. Памятники этической мысли на Украине XVII – перв. пол. XVIII ст. / составл., пер. с лат. вступ. статья и примечания М. В. Кашубы. – К., 1987. – 582 с.
6. Яковенко І. Проблеми християнсько-етичного вдосконалення людини в курсах етики діячів Києво-Могилянської академії першої половини XVIII ст. // Вісн. Мелітопол. держ. педагог. ун-ту ім. Богдана Хмельницького. Серія: Педагогіка. – 2013. – № 2. – С. 263–266.

РАЦИОНАЛИСТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ УКРАИНСКОЙ ФИЛОСОФСКО-ЭТИЧЕСКОЙ МЫСЛИ НОВОГО ВРЕМЕНИ

Стасевская О. А.

Рассматривается развитие философско-этической мысли Украины XVII–XVIII в., которая в это время характеризуется разнообразием затронутых проблем, осмысливаемых на основе сложного переплетения иррационально-ментальных национальных традиций мышления и заимствований положений западноевропейского рационализма.

Ключевые слова: украинская философско-этическая мысль, философия разума, философия сердца, рационализм, чувственное познание мира, рациональное познание мира.

RATIONALISTIC TRANSFORMATION OF UKRAINIAN PHILOSOPHICAL AND ETHICAL THOUGHT IN MODERN TIMES

Stasevska O.

The author, continuing to study the specifics of the historical development of ethical thought Ukraine, including its problem field transformations in Modern times, attempts to show how in the time of formation of the Ukrainian philosophical and ethical thought XVII–XVIII centuries, due to the activities of Kyiv-Mohyla Collegium, later reorganized into the Academy, domestic thinkers widely used scientific heritage of Western philosophy and science, tried to combine the sensual and rational principle in man, sought to form their self-management skills of students of philosophical thinking. Issues of protection of Orthodoxy by its theoretical justification for not allowing scientists to completely move away from scholastic method and led them use the specific philosophical doctrines of Modern times.

Ukrainian philosophical and ethical thought of Modern times — the time of active formation of national identity — marked diversity raised problems that are perceived based on the synthesis irrational mental own traditions and Western rationalism. This period is a characteristic elevation of man as active, free personality, which is full of optimistic faith in their own ability to know themselves and the world for their transformation and improvement. In Ukraine philosophical and ethical knowledge XVII – beginning XVIII century presented in the Philosophy course lecturers of Kyiv-Mohyla Academy Feofan Prokopovich, Georg Koneski, Michael Kozachynski, Stefan Kalinowski, Sylvester Kulyabko and others. Their main achievement was the essential definition of ethics, its singlig out as an independent branch of science.

National philosophical and ethical tradition has always distinguished turning to the problems of human existence and means of comprehension of its meaning. Innovations in

Ukrainian philosophical and ethical thought XVII–XVIII centuries for understanding man, his cognitive abilities, the value of the human mind as a means of moral self-improvement completely correspond to modern European rationalist tendencies. However, according to the author, the specific rationalistic intention Ukrainian philosopher can not be characterized only as the original borrowing some ideas of the European philosophers. Ukrainian philosophical and ethical thought was a reflection novel combination of rational and irrational elements. Philosophically search New time were «strung» on the Ukrainian mentality with its individualism, emotionality, existentiality, religiosity, and were caused by the specific character of the Ukrainian spiritual culture, which was by establishing spiritual integrity of man. Therefore, the author believes may suggest the emergence within Ukrainian scientific thought new philosophy of mind, which is not based on the primacy of reason, and tries to find a balance between the mind and the senses; represented mind of human as «mind in the human heart», and therefore is merely a tool of the human spirit.

Key words: *Ukrainian philosophical-ethics idea, philosophy of heart, rationalism, perceptual knowledge of the world, rational knowledge of the world.*